

УДК [94:003.349](477)»09/12»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.46>

Новікова О.О.

Національна академія Національної гвардії України

Чупрінова Н.Ю.

Національна академія Національної гвардії України

ОСОБЛИВОСТІ ПИСЕМНОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ІХ СТ. – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІІ СТ.

У статті досліджено основні шляхи й особливості зародження писемності на території Київської Русі ІХ – першої половини ХІІ століть; проаналізовано етапи становлення писемності – від найпростіших знаків до букв алфавіту; окреслено погляди сучасних українських дослідників, а також учених близького й дальшого закордоння. На етапі завершення формування державності Київської Русі її культура збагатилася новими елементами. Найважливішим серед них стала писемність, поширення якої в східнослов'янському світі передувало офіційному введенню на Русі християнства. Археологічні джерела дають змогу віднести час оволодіння невпорядкованим письмом до ІХ ст. В історичних наукових студіях існує дві концепції щодо зародження слов'янської писемності: 1) зародження письма в період утвердження християнства та 2) існування писемності задовго до хрещення української протодержави. Проаналізовані історіографічні джерела дозволяють констатувати, що зародження писемності на території Київської Русі відбулося значно раніше, ніж прийняття християнства. Доказом існування писемності цього періоду є археологічні знахідки у вигляді «рисок» і «зарубок», записів, зроблених за допомогою «дохристиянського» письма, графіті тощо. Більшість учених вважає, що саме Кирило й Мефодій є засновниками першої слов'янської літературної мови. Усі пам'ятки давньоруської писемності зафіксовані саме цією мовою, за допомогою алфавіту, що поширився серед слов'янських народів у другій половині ІХ ст. Питання щодо створення алфавіту є доволі суперечливим, оскільки знайдено дві абетки – глаголицю й кирилицю. У роботі висвітлено основні концепції щодо першості глаголичної абетки, досліджено й проаналізовано основні гіпотези вчених із цього питання, наведено переконливі історіографічні докази.

Ключові слова: Київська Русь, писемність, письмо, тексти, графіті, абетка, кирилиця, глаголиця.

Постановка проблеми. Основним показником культурного рівня будь-якої держави є писемність. Археологічні джерела дають змогу віднести час оволодіння давніми слов'янами невпорядкованим письмом до ІХ століття. Питання щодо появи давньоруських писемних пам'яток тісно перетинається з проблемою виникнення писемності. Стверджувати про наявність мови в протоукраїнського народу можна лише гіпотетично, адже історичних пам'яток, що дійшли до нашого часу, ще не достатньо для її повноцінного дослідження. Тому окреслена проблема наразі є до кінця не вирішеною, водночас основні шляхи й особливості зародженнями письма на території Київської Русі можуть бути простежені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Величезний імпульс культура Київської Русі отримала саме з приходом писемності. Про давнє існування письма свідчать численні археологічні

знахідки, наявність архаїчної лексики, деякі фонетичні й морфологічні особливості, які зберегла наша мова впродовж століть. Тривалий час серед учених точиться гостра дискусія щодо зародження й періодизації історії давнього слов'янського письма. Деякі питання залишилися остаточно не розв'язаними й до сьогодні. Дослідження цієї проблеми привертало й продовжує привертати увагу не тільки вітчизняних учених (М. Брайчевський, С. Висоцький, А. Кримський, П. Лавров, В. Німчук, І. Огієнко, О. Толочко, П. Толочко, О. Уханова та інші), а й науковців близького (О. Востоков, Ф. Буслаєв, В. Істрін, А. Ковалевський, А. Селіщев, О. Шахматов та інші) і дальшого (Аль Масуді, Куйо М. Куєв, Титмар Мерзебурзький, М. Красуський, П. Шафарик та інші) закордоння.

Метою статті є комплексний аналіз проблеми зародження старослов'янського письма на території Київської Русі ІХ – першої половини ХІІ століть.

Виклад основного матеріалу. Наразі існує дві основні концепції щодо зародження старослов'янської писемності: 1) зародження письма в період утвердження християнства та 2) існування писемності задовго до хрещення української протодержави.

Група вчених, яка підтримує першу концепцію (А. Вайан, О. Востоков, Ф. Буслаєв, О. Шахматов, Р. Якобсон та інші), вважає, що утвердження християнства на Русі 988 р. як державної релігії вимагало й встановлення писемності, насамперед через розповсюдження церковної, богослужбової літератури. Саме тоді, на їхню думку, на території Київської Русі й відбулося зародження письма. Як зазначає В. Чорний, дослідники цієї версії пояснюють її тим, що в первісному варіанті «Житія» Кирила, мабуть, йшлося про книги, написані «сурською», тобто сірійською мовою. А пізніші переписувачі, котрі ніколи не чули про «сурські письмена», сприйняли цей термін як помилковий і через метатезу змінили його на «руські» [19].

Утім, інші вчені (С. Висоцький, В. Істрін, М. Красуський, Куйо М. Куєв, О. Уханова, П. Черних та ін.) наводять вагомні аргументи щодо зародження писемності у східних слов'ян задовго до хрещення Київської Русі. Зокрема, болгарський письменник початку X ст. чорноризець Храбр у своїх «Сказаннях о письменах» обґрунтовує рівні права церковнослов'янської мови з грецькою й латинською, на яких існувало Святе Письмо: «Прежде убо словене, не имеху книг, но чертами и резами чьтеху и гараду, а після хрещення «римскама и гречьскими письмени нуждаахуся словенску речь без устронения» [10]. Автор наголошує, що поки слов'яни були язичниками, вони використовували як письмо певні «риски» й «зарубки» (незбережене піктографічне письмо, що виникло приблизно I тис. н. е.) – найпростіші календарні чи родові знаки, а вже після християнства перейшли на так звану «протокирилицю» – запис за допомогою латинського й грецького алфавіту [10]. Доказом існування писемності до прийняття християнства є археологічні знахідки у вигляді таких «рисок» і «зарубок» на кістках, знайдені на Чернігівських курганах X ст. [12, с. 98]. Про запис слов'янської мови за допомогою літер іншого алфавіту свідчить так звана «софійська абетка», зафіксована на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві, яка містить 27 літер – 23 грецькі та 4 слов'янські (*б, ж, ш, щ*). На думку С. Висоцького, вона відображає один із перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви для передачі фоне-

тичних особливостей слов'янської мови, так звану протослов'янську систему письма [4].

В. Істрін також є прихильником другої концепції. Дослідник вважає, що після найпростіших «рисок» та «зарубок» і до офіційної слов'янської абетки існувало дохристиянське письмо. Воно могло передавати звуки слов'янської мови комбінаціями іноземних букв. Зокрема, у своїй роботі «1100 лет славянской азбуке» він наголошує, що на сході й півдні слов'яни послуговувалися грецьким алфавітом, а на заході – грецьким і латинським [7]. Не виключено, на думку автора, що слов'яни використовували також елементи грузинського й вірменського алфавіту [7].

Окремого поцінування заслуговує концепція польського лінгвіста Михайла Красуського, який займався порівняльним аналізом арійських мов і дійшов висновків, що «українська мова є старшою не лише за всі слов'янські, не виключаючи й так звану старослов'янську (церковнослов'янську), але й за санскрит, давньогрецьку, латину та інші арійські» [21].

Вказівка на існування «руських письмен» задовго до хрещення держави міститься в «Паннонських житіях» Костянтина (Кирила). Перебуваючи в м. Корсуні (Херсонесі), він звернув увагу на Євангеліє й Псалтир, написані «руськими письменами»: «...обрете же ту Евангелие и Псалтырь руськими письмени писано, и человека обрет глаголюща тою беседою, и беседова с ним и силу речи приим, своей беседе прикладаа различнаа писмена, гласнаа согласнаа...» [11].

Арабські й німецькі наукові розвідки також фіксують наявність писемності у східних слов'ян задовго до хрещення. Зокрема, арабський географ Аль Масуді у своєму дослідженні розповідає про знахідку у храмі каменя з написаним на ньому пророцтвом [9]. Німецький хроніст Титмар Мерзебурзький оповідає про храм із слов'янськими ідолами, на яких написано їхні імена [17].

Пізніше поширення писемності на Русі через графіті відкриває й український дослідник С. Висоцький. Аналізуючи графіті на стінах київських церков та соборів, а також на Золотих воротах, автор наголошує, що кількість стародавніх написів становить кілька сотень, починаючи з XI ст. Окремої уваги заслуговують графіті, зафіксовані на стінах Софійського Собору: про смерть Великого князя Ярослава Мудрого 20 лютого 1054 р. («В [лето] 6562 месяца февраля 20 кончина цїря нашего...»); про князювання в Києві Святослава Ярославовича; про мир, укладений в урочищі Желянь (під Києвом) князями

Святополком Ізяславовичем, Володимиром Мономахом і Олегом Святославовичем тощо [4]. Такі знахідки доводять не лише існування письма в давніх слов'ян, а й значне поширення писемності як серед князів, духовництва, так і серед представників нижчих верств.

Беззаперечне існування писемності на території Київської Русі засвідчують тексти угод руських князів із Візантією в X ст., зафіксовані в «Повісті минулих літ». Зокрема, в Лаврентьєвському списку йдеться про те, що «мир *створихом Ивановым написанием на двою харатью*», тобто мирна угода, складена в двох примірниках, із підписами руського й грецького послів. Імовірно, переклад договору з грецької на руську був здійснений після його укладання. У цій угоді згадують і про писемні заповіти (угода 911 р.), грамоти (944 р.).

Наведені матеріали дозволяють стверджувати, що поява писемності на території Київської Русі не пов'язана з прийняттям християнства, східні слов'яни опанували письмо набагато раніше. Можливо, на перших етапах різні князівства мали свої особливі знаки письма. Утім, через постійний розвиток мови, що є продуктом цілої низки епох, виникає необхідність не лише в усному передаванні думок, а й у письмовій фіксації. Розвиток суспільних відносин між князівствами давньоруської держави, а також економічні і політичні відносини із сусідніми країнами сприяли розповсюдженню писемності та зближенню різних форм письма.

Так само як писемність інших народів, слов'янське письмо пройшло складний і тривалий шлях від малюнка, що зображував образ та поняття, до фонетичного письма.

Старослов'янська мова виникла з потреб поширення та зміцнення християнської віри й богослужіння серед давніх слов'ян. У 60-х роках IX ст. у Константинополі слов'янські просвітителі Кирило й Мефодій із цією метою створили першу слов'янську літературну мову на основі рідного їм солунсько-македонського діалекту староболгарської мови [14]. Усі пам'ятки давньоруської писемності зафіксовані саме цією мовою, за допомогою алфавіту, що поширився серед слов'янських народів у другій половині IX ст.

Питання щодо створення алфавіту є доволі суперечливим. Більшість наукових студій пов'язує його з іменами Кирила та Мефодія, які переклали богослужбові книги слов'янською мовою (М. Брачевський, О. Толочко, І. Огієнко, М. Станівський та інші). З ними брати відправилися до Великої

Моравії – слов'янського князівства, яке вже прийняло на той час християнство. На жаль, копії цих книг не збереглися. Найдавніші слов'янські документи, що дійшли до нас, датовані X ст. У них уже зустрічаються дві абетки – глаголиця й кирилиця. Назва *глаголиця*, напевно, означає абетку загалом, термін *кирилиця* пов'язують із іменем Кирила.

За окресленням дослідниці О. Волошиної, глаголичні літери схожі на деякі літери візантійського, давньоєврейського й коптського алфавітів. Частина глаголичних літер не виявляє очевидної схожості з жодною з відомих нам абеток, можливо, основою глаголиці є знаки якоїсь зниклої писемності [5]. На користь того, що глаголиця була штучно створеною абеткою для місіонерської християнської діяльності, говорить той факт, що перша літера глаголиці має форму хреста – головного символу християнської релігії [5].

Кирилиця є певним слов'яно-грецьким компромісом, утвореним на базі грецької мови з додатковими літерами для особливих звуків, що не зустрічаються у греків.

Наразі існує дві основні концепції, яких дотримуються провідні вчені. Низка дослідників поділяє думку, що глаголиця була створена раніше за кирилицю (М. Брачевський, О. Волошина, А. Селищев, В. Чорний, П. Шафарик та ін.). Зокрема, чеський учений-славіст П. Шафарик висновковує, що Кирило створив саме глаголицю, а так звана кирилиця виникла приблизно на кілька десятиліть пізніше в каліграфічній школі при дворі болгарського царя Симеона [20]. А. Селищев, підтримуючи окреслену концепцію, вважає, що глаголиця була розроблена Костянтином на основі грецького письма з використанням знаків єврейсько-самаритянської писемності. Автор наводить, на його погляд, переконливі докази: «знаки глаголиці в кирилиці отримали диференціацію (замість одного знака два)»; «...кирилиця спрощувала знаки глаголиці, надаючи їм геометричні форми»; «у глаголиці цифрове значення літер відповідає порядку алфавіту, у кирилиці цифрове значення мають лише знаки, взяті з грецького письма»; «у глаголиці архаїчні риси мови виступають більшою мірою, ніж у кирилиці» [13]. Значного поширення набула гіпотеза українського дослідника М. Брачевського, який припускає, що книги могли бути глаголичними, інакше для Кирила, як грека, пов'язаного зі слов'янським середовищем, протокирилиця не була б великою дивиною [19]. У цьому переконують й давні пам'ятки, зокрема, «Київські глаголичні листки» (друга половина X ст.), «Остромирове Євангеліє» (1057 р.),

написані саме глаголицею. Утім, значні розбіжності між глаголицею й грецьким письмом кирилиці примусили науковців того часу через кілька десятиліть змінити написання букв. Новий алфавіт отримав назву кирилиця й незабаром витіснив глаголицю.

Інша група вчених є прихильниками раннього виникнення кирилиці, причому основою її укладання вважають візантійське уставне літургічне письмо (В. Ламанський, В. Істрин, Є. Карський, І. Огієнко, Е. Георгієв та ін.). Протест німецького духовенства в Паннотії й Моравії проти винаходу слов'янського письма, близького до грецького, примусив, за окресленням цих дослідників, змінити грецький характер абетки, у результаті чого з'явилась глаголиця. Наприкінці IX ст., коли посилювався візантійський вплив у Болгарії й розпочався розквіт слов'янської писемності, потреба в глаголиці зникла, вона була витіснена більш легким алфавітом – кирилицею.

Як бачимо, обидві концепції свідчать про виникнення обох абеток під впливом візантійського, грецького письма, покладеного в основу «креслення» літер.

Остаточне вирішення питання щодо двох абеток, вважаємо, необхідно шукати в конкретних історичних умовах зародження писемності. Глаголиця могла з'явитися в результаті розвитку

так званих «рисок» і «зарубок» або клинописної, не розшифрованої на сьогодні системи письма Північного Причорномор'я. Можливо, Кирило, укладаючи слов'янський алфавіт, мав уявлення про особливості давнього східнослов'янського письма. Створене ним письмо містило в собі не лише елементи алфавітів сусідніх країн, а й місцеві слов'янські.

Висновки. Отже, писемність як основний складник культури була для Київської Русі могутнім чинником, засобом загального культурного розвитку всієї держави, розвитком свідомості. Вчені одноставні в тому, що поширення слов'янської писемності до XII ст. пов'язане з паралельним використанням обох алфавітів – кириличного і глаголичного. Після цього кирилиця, як простіша й більш придатна для користування, а також ближча для тих, хто перебував під впливом візантійської культурної традиції (Болгарія, Сербія, Македонія, Боснія тощо), витіснила глаголицю. Вона стала офіційним алфавітом на території Київській Русі. Водночас подеколи в окремих пам'ятках можна зустріти й елементи глаголиці. Наприклад, на крайньому заході Балканського півострова, у Моравії, вона зберігалася (поряд із латинським письмом) аж до XVI ст., а в Хорватії (особливо в Далмації) – чи не до кінця XIX ст.

Список літератури:

1. Апокрифи і легенди з українських рукописів : В 5 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко. Апокрифи старозавітні. Львів, 1896. Т. I.
2. Браїчевський М. Походження слов'янської писемності. Видання 4-те. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 130 с.
3. Велчева Б. Иван Огиенко. Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2. София, 1995. С. 843–846.
4. Висоцький С. Азбука з Софійського собору у Києві та деякі питання походження кирилиці. *Мовознавство*. 1974. № 4. с. 74–83.
5. Волошина О. История письменности. URL: https://rus.lsept.ru/view_article.php?ID=200901001
6. Истрин В. Возникновение и развитие письма. Москва, 1965. 590 с.
7. Истрин В. 1100 лет славянской азбуке. Издание 2-ое, переработанное и дополненное. Москва : Наука, 1988. 184 с.
8. Ильинский Г.И. Огієнко. Костянтин і Методій, їх життя і діяльність. *Bizantinoslavika*. 1. 1929. С. 231–236.
9. Ковалевский А. Славяне и их соседи в первой половине X в. по данным аль-Масуди. В кн. : Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. Москва, 1993. Фортинський О. Титмаръ Мерзебургскій. Его хроника. Санкт-Петербург, 1872. 212 с.
10. Куйо М. Куев. Черноризец Храбър. София, 1967.
11. Лавров Петро. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Додатки. Київ, 1928. С. 254.
12. Подлевський С. Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X–XVII ст. Чернівці : SCRIPTORIUM, 2018. 276 с.
13. Селищев А. Старословянский язык : в двух частях. 2016. 550 с.
14. Станівський М. Старослов'янська мова, Київ, Вища школа, 1983. 264 с.
15. Толочко О., Толочко П. Україна крізь віки : У 15-ти т. Київська Русь. Т. 4. Київ, 1998. 352 с.
16. Уханова Е. Появление письменной культуры на Руси. URL: <https://postnauka.ru/video/40998>

17. Фортинський О. Титмарь Мерзебургскій. Его хроника. Санкт-Петербург, 1872. 212 с.
18. Хом'як Н. Іван Огієнко – видатний український славіст. *Проблеми слов'язнавства*. Вип. 49. Львів, 1996. С. 8–11.
19. Чорний В. Рецензія на книгу : Брайчевський Михайло. Походження слов'янської писемності. URL: <http://publish-ukma.kiev.ua/ua/recenziyi/24-problemi-slov-yanoznavstva.html>
20. Шафарик, П. Славянские древности. Часть историческая. Москва: Университетская типография, 1837. Том 1. Книга 1. 326 с. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=69555>
21. Швець В. Поляк, що звеличив свою мову. Чорноморські новини. URL: <https://chornomorka.com/archive/22281-22282/a-15312.htm>

Novikova O.O., Chuprinova N.Yu. PECULIARITIES OF WRITING SYSTEM IN KYIVAN RUS IN THE NINTH CENTURY – THE FIRST HALF OF THE TWELFTH CENTURY

The article considers the main ways and peculiarities of the origin of the writing system in the territory of Kyivan Rus of the IX century – the first half of the XII century; the stages of formation of writing are analysed – from the simplest signs to the letters of alphabet; the views of modern Ukrainian researchers as well as scientists from near and far abroad are outlined. At the stage of completion of the formation of the statehood of Kyivan Rus its culture was enriched with new elements. The most important of these was the writing system, which spread in the Eastern Slavic world preceded the official introduction of Christianity in Rus. Archaeological sources enable to attribute the time of mastering the disordered writing system to the IX century. In historical scientific studies there are two concepts about the origin of the Slavic writing system: 1) the origin of writing in the period of the establishment of Christianity and 2) the existence of the writing system long before the baptism of the Ukrainian proto-state. The analysed historiographical sources allow to say that the origin of the writing system in the territory of Kyivan Rus took place much earlier than the adoption of Christianity. The proof of the existence of writing of this period are archaeological finds in the form of “dashes” and “notches” made by using of “pre-Christian” writing, graffiti and more. Most scientists believe Cyril and Methodius were the founders of the first Slavic literary language. All the monuments of ancient Rus writing are recorded in this language, by means of the alphabet, which spread among the Slavic peoples in the second half of the ninth century. The issue of creating an alphabet is quite controversial, as two alphabets have been found – Glagolitic and Cyrillic one. The work highlights the basic concepts of the primacy of the Glagolitic alphabet, investigates and analyses the main hypotheses of scientists on this issue, provides convincing historiographical evidence.

Key words: Kyivan Rus, writing system, writing, texts, graffiti, alphabet, Cyrillic alphabet, Glagolitic alphabet.